

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

भारत हा कृषिप्रधान देश असून भारतीय संस्कृतीचा एक पदर म्हणून ग्रामीण संस्कृतीला महत्व आहे. ही ग्रामीण संस्कृती कृषिकर्मावर आधारित असल्याने कृषिसंस्कृती हे ग्रामीण संस्कृतीचे प्रमुख केंद्रस्थान आहे. अशा कृषकांची संस्कृती अगदी वैदिक कालापासून ते आतापर्यंत संस्कृती संघर्षातून टिकून आहे. मराठी कथात्मक साहित्यात प्रामुख्याने या संस्कृतीचेच वास्तव रूप रेखाटण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो. खेड्यात राहणारा, प्रामुख्याने शेतीशी निगडीत असलेला मानवी समूह. त्या समूहाची संस्कृती, परंपरा, त्याची मानसिकता आणि जीवन पध्दती या सर्वांचे दर्शन ग्रामीण साहित्य घडविते. विशेषतः कथात्मक साहित्यातून ग्रामीण भागातील कृषिसंस्कृतीचे चित्रण फारच प्रकषनि आलेले दिसून येते.

साधारणतः १९२०-२५ पासून ग्रामीण जीवनदर्शन घडविण्याचा प्रयत्न मराठी साहित्यात हळूहळू होऊ लागला. तेंव्हापासून सदानंद देशमुख यांच्या तहान (१९९०) कादंबरी पर्यंत ग्रामीण साहित्याचा पट विकसित विस्तारित झालेला दिसतो. त्यातही कादंबरी या वाडमय प्रकाराचा खऱ्या अर्थाने विकास अधिक होताना दिसतो.

ग्रामीण साहित्याचे अग्रेसर मानकरी म्हणून ज्येष्ठ साहित्यिक म. भा. भोसले यांना ओळखले जाते. त्यांनी कादंबऱ्या, कथा, नाटक, बालसाहित्य असे विपुल साहित्य निर्माण केलेले आहे. परंतु प्रस्तुत लघु-प्रबंधामध्ये ' म. भा. भोसले यांच्या कादंबरीतील ग्रामीण संस्कृती ' (' समरांगण ' व ' उघड्या जगात ' या कादंबरीच्या अनुषंगाने) हा अभ्यास मांडायचा प्रयत्न केला आहे.

लघु प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये ' ग्रामीण साहित्य व कादंबरीकार म. भा. भोसले ' यांचा अभ्यास मांडला आहे. हा विचार मांडून ग्रामीण साहित्याच्या वेगळेपणाचीही चिकित्सा केलेली आहे. त्यातून पुढे ग्रामीण साहित्यातील एक कादंबरीकार म. भा. भोसले यांचा लेखक आणि माणूस म्हणून परिचय करून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मराठी साहित्यामध्ये १९६० नंतर स्वतंत्रपणे ग्रामीण साहित्य प्रवाह निर्माण झाला. तरी त्याही आधीच्या कालखंडात त्याच्या खुणा सापडत होत्या. या ग्रामीण साहित्याचे चित्रण अनेक कथा कादंबऱ्यातून होऊ लागले होते. असे असले तरी 'ग्रामीण' या विशेषणाने ओळखल्या जाणाऱ्या साहित्याचे विशेष असे वेगळेपण होते. ज्याला 'ग्रामीण साहित्य' असे म्हंटले जाते. त्या साहित्यामध्ये 'कृषिसंस्कृतीचे' प्रतिबिंब उमटलेले असते. म्हणून ते संस्कार भेदाने नागर साहित्याहून वेगळे जाणवू लागते. मात्र कृषिसंस्कृतीची प्रेरणाच या साहित्य निर्मितीसाठी प्रभावी ठरते. तसेच 'ग्रामीणत्व' हे ग्रामीण साहित्यांतर्गत प्रकट होणाऱ्या संस्कृतीचे निदर्शक असल्याने अशा साहित्यातील ग्रामीण संवेदनशीलता महत्वाची असते.

कादंबरीकार म. भा. भोसले यांचे व्यक्तिमत्त्व खेड्यामध्ये ग्रामसंस्कृतीच्या वातावरणात घडले. ते सात्त्विक व प्रेमळवृत्तीचे शिक्षक होते. किलोस्कर मासिकातील कथा वाचून त्यांना लेखनाची स्फूर्ती झाली व त्यातून त्यांनी कथा, कादंबरी, नाटक, बालनाट्य इत्यादी सर्व साहित्य प्रकारांतून लेखन केले. याचबरोबर त्यांच्या 'समरांगण' या पहिल्याच कादंबरीला 'बिनीचा आवाज' या नावाने मामा वरेकरांची प्रस्तावना लिहिल्याने त्यांचे वाङ्मयीन कर्तृत्व घडून येण्यास प्रेरणादायी ठरली. या जोरावरच त्यांच्या पुढील वाङ्मयीन कलाकृतींना यश मिळत गेले.

म. भा. भोसले यांचा एकूण वाङ्मयीन परिचय लक्षात घेता त्यांच्या वाङ्मयाची प्रेरणा वि. स. खांडेकर व तत्कालीन लेखकांचे लेखन ही असली तरी त्यांचा पिंड शेतकऱ्यांचा होता आणि त्यांनी स्वतःला ग्रामीण लेखक म्हणून घेतले आहे.

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये 'ग्रामीण संस्कृती आणि म. भा. भोसले यांचे कथात्मक साहित्य' यांचा विचार मांडला आहे. यामध्ये संस्कृती, भारतीय संस्कृतीमधील विशेष महत्वाचा असा ग्रामीण संस्कृतीचा विचार केला आहे. याच ग्रामसंस्कृतीच्या दृष्टिकोनातून म. भा. भोसले यांच्या कथात्मक साहित्यात आढळणारे ग्रामीण संस्कृतीचे स्वरूप यांचा अभ्यास मांडलेला आहे.

संस्कृतीची व्याख्या करता येत नसली तरी संस्कृतीमध्ये मानवी जीवन, धर्म, तत्त्वज्ञान याबरोबरच आहार, विहार, पोशाख, रुढीपरंपरा, चालीरिती, सण, व्रते, उपासना इत्यादी अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. ग्रामीण संस्कृतीही भारतीय संस्कृतीचा उभा छेद आहे. नागर आणि ग्रामीण अशा दोन व्यक्ती जीवनाचे सरळ भाग पडतात. त्यामुळे ग्रामीण संस्कृती ही वेगळी उठून दिसते.

ग्रामीण संस्कृतीमध्ये ग्रामीण कृषिकेंद्रित जीवन, निसर्ग, शेतकऱ्यांचे दैन, दुःख, अज्ञान, त्यांच्यातील परंपरा, चालीरिती, अंधश्रद्धा, तसेच त्यांच्यातील संघर्ष व त्या वातावरणातील भाषा ही वेगळी वैशिष्ट्ये आढळून येतात.

ग्रामीण साहित्यिक म. भा. भोसले यांनी अन्य वाङ्मय प्रकाराबरोबरच कथात्मक साहित्य वैपुल्याने लिहिले आहे. लेखकाचा जन्म खेड्यातील असल्याने त्याचा पिंड या भागात घडल्याने या भागात वावरणाऱ्या शेतकरी वर्गाला न्याय देऊन त्यांचे ग्रामीण जीवन कथात्मक साहित्यातून रंगवले. त्यामुळे त्यांच्या कथा आणि कादंबऱ्या लोकप्रिय ठरल्या आहेत. ग्रामीण जीवन आणि त्यातील आर्थिक सामाजिक व मानसिक संघर्ष हा त्यांच्या कथात्मक साहित्याचा प्रमुख विषय आहेत.

प्रेम, भूतदया, जिव्हाळा, नातेसंबंध, कौटुंबिक कलह व कौटुंबिक सुखी जीवन इत्यादी विषयांवरील त्यांचे कथात्मक साहित्य प्रभावी आहे. ते सामान्य वाचकांना जिव्हाळ्याचे वाटते.

तिसऱ्या प्रकरणामध्ये म. भा. भोसले यांच्या 'समरांगण' व 'उघड्या जात' या कादंबऱ्यातील ग्रामीण संस्कृतीचे चित्रण विशेष 'यांचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये प्रथमतः समरांगण कादंबरीत चित्रित होणाऱ्या ग्रामीण संस्कृतीचा विचार केला आहे. नंतर 'उघड्या जगात' या कादंबरीत प्रकट होणारी 'ग्रामीण संस्कृती' मांडलेली आहे. या दोन्ही कादंबरीतील ग्रामीण संस्कृती चित्रणाबरोबर यातील भाषा वैशिष्ट्यांचा विचारही केला गेला आहे.

‘ समरांगण ’ व ‘ उघड्या जगात ’ ही ग्रामीण पातळीवरील संघर्ष चित्रित करणाऱ्या कादंबऱ्या असल्या तरी ग्रामीण संस्कृतीची वैशिष्ट्ये शेतकरी जीवन, दारिद्र्य, भूतदया, अंधश्रद्धा, कौटुंबिक जीवन, सामुहिकता माणूसकी यांचे चित्रण या कादंबऱ्यात यथायोग्य झालेले दिसते. म्हणजेच दोन्ही कादंबरीतील ग्रामीण संस्कृती ही वास्तवदर्शी वाटते.

ग्रामीण समाज तिथले रितीरिवाज, तिथली माणसे, निसर्ग, जगण्याची तऱ्हा या गोष्टी निश्चित निराळ्या असतात. त्या कृषिसंस्कृतीशी निगडीत असल्याने ग्रामीण समाज थोडा वेगळा पडतो. अशा समाजाच्या भावभावना म. भा. भोसले यांनी आपल्या समर्थ लेखणीतून या कादंबऱ्यात चितारल्या आहेत.

लेखकांनी दोन्ही कादंबरीत चित्रित केलेला शेतकरी वर्गाचा संघर्ष ग्रामीण पातळीवर अस्सल वाटतो. असा ‘ संघर्ष ’ ग्रामसंस्कृतीचे निदर्शक असल्याने अशा कादंबरीतील संवेदनशीलता महत्त्वाची ठरते. म. भा. भोसले यांचा पिंड कृषिकर्मकाचा असल्याने त्यांनी कादंबरीतील भूतदया, मूक्या प्राण्यावरील प्रेम अचूक टिपले आहे. त्यामुळे भूतदया हा इतर साहित्यात न आढळणारा पण ग्रामीण संस्कृतीत विशेष आढळणारा घटक म. भा. भोसले यांच्या कादंबरीचा अविभाज्य घटक बनल्याचे दिसते.

कादंबरीकार म. भा. भोसले यांच्या कादंबरी लेखनावर फडके-खांडेकर यांच्या लेखनाचा प्रभाव दिसतो. त्यांच्या ‘ समरांगण ’ व ‘ उघड्या जगात ’ या दोन्ही कादंबऱ्यांची भाषा प्रासादिक, प्रवाही व सामान्य लोकांना समजेल अशी आहे. तसेच विविध रसालंकारांनी, सुभाषितांनी नटलेली आहे. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या वाचनीय असून ग्रामीण वाचकांच्या अभिरुचीचा ती ताबा घेते.

चौथ्या प्रकरणामध्ये कादंबरीकार म. भा. भोसले यांच्या लेखनशैलीची वैशिष्ट्ये यांचा विचार करताना या अभ्यासामध्ये कादंबरीची निवेदन पध्दती लेखकाची भाषाशैली, कादंबऱ्यातील कृषिसंस्कृती, निसर्ग, तसेच कादंबऱ्यात प्रतिबिंबित मौखिक परंपरेतून आलेले लोककला प्रकार तमाशा, लोककथा, म्हणी, वाक्प्रचार, शिवीशाप यांचा आढावा घेतला

आहे. कादंबऱ्यातून आढळणारी संमिश्र भाषाशैली आणि ग्रामीण शब्दांची उपस्थिती या दृष्टीनेही विचार केलेला आहे.

कादंबरीकार म. भा. भोसले यांनी ' समरांगण ' कादंबरीसाठी पात्रमुखी निवेदन पध्दतीचा व ' उघड्या जगात ' या कादंबरीसाठी तृतीय पुरुषी निवेदन पध्दतीचा वापर केला आहे. निवेदन पध्दतीत अलंकृत, बोधपर व सुभाषित प्रधान भाषा शैलीचा वापर केलेला आहे. याचा उहापोह उदाहरणाद्वारेही स्पष्ट केला आहे. मात्र अशा प्रकारच्या भाषा शैली वापराने कादंबरी अधिक रंजक व वाचकप्रिय ठरली आहे. त्यांच्या लिखाणावर खांडेकरांच्या विचारांचा प्रभाव असल्याने माणुसकीची शिकवण हीच जीवनधारा बनल्याचे दिसते. हीच विचारधारा लेखणीतून स्पष्ट होते.

ग्रामीण जीवनाची पार्श्वभूमी उभी करण्यास कृषिसंस्कृतीचे चित्रण आवश्यक असते. त्यामुळे कृषिसंस्कृतिक असे निसर्ग, पाऊस, ऊन, वारा, कृषिकर्म याचे वर्णन शब्दसामर्थ्याने लेखकाने आपल्या लेखणीतून उभे केले आहे. लोकसाहित्य दृष्टिकोनातूनही विचार करता लोकसाहित्याचे विभाग असलेले लोककला प्रकार, लोककथा, म्हणी, वाक्प्रचार यांचा वापर म. भा. भोसले यांच्या भाषा शैलीतून झाल्याने त्यांच्या लेखणीला त्यामुळे एक वेगळे वैशिष्ट्य प्राप्त झाले. यामध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रामीण शब्दाचा वापर केलेला आढळतो.

सारांश, म. भा. भोसले यांच्या कादंबरी लेखनात ग्रामीण जीवनाचा साचेबद्धपणा असला तरी स्व-सहानुभूतीचा जिवंतपणा लेखनातून जाणवतो. तसेच ग्रामीण संस्कृतीचे सच्चे चित्रण त्यात आढळते. त्यांनी लेखणीचा उपयोग ' बहुजन हिताय ' साठी केलेला दिसतो. पैसा किंवा किर्ती मिळविण्यासाठी केलेला नाही हा निष्कर्ष अभ्यासांती हाती मिळतो.